

Mashina tarjimasi texnologiyasi va tizimlari

MADANIY XOSLANGAN SO‘ZLARNI KOMPYUTERDA TARJIMA QILISH MUAMMOSI

Aziza Shaymardanova

Termiz davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada lakuna tushunchasi, uning tasnifi hamda madaniyatlararo muloqot jarayonida namoyon bo‘lish holatlari to‘g‘risida fikr yuritilgan. Shuningdek, ingliz, rus va o‘zbek tillari qiyosi misolida ularning tarjimasida mutanosiblikka erishish masalasiga urg‘u berilgan.

Kalit so‘zlar: *lakuna, muqobilsiz leksika, madaniyatlararo muloqot, nisbiy lakunalar, milliy konsept.*

Аннотация: В статье рассматривается понятие «лакуна», классификация лакун и их выявление в процессе межкультурной коммуникации. Также уделяется особое внимание эквивалентности перевода на примере сопоставления английского, русского и узбекского языков.

Ключевые слова: *лакуна, без эквивалентная лексика, межкультурная коммуникация, относительные лакуны, национальная концепт.*

Abstract: The notion of lacuna, its classification and cases of delineation in the process of intercultural communication are considered in this article. Also a special attention is paid to adequacy in translation by the example of comparing the English, Russian and Uzbek languages.

Key words: *lacuna, in equivalent vocabulary, intercultural communication, relative lacunas, national concept.*

Biror bir tilga xos matndagi jummalarni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilganimizda, bu shunchaki tarjima qilish emas, balki bir xalq hayotining milliy xususiyatlarini, qadriyatlarini ikkinchi tilda qayta yaratilishi, tasvirlanishi ekanligini e’tiborga olishimiz lozim. Ayrim so‘zlarning tarjimada muqobiliga ega emasligi ya’ni tushuncha bor-u, so‘zning mavjud emasligi esa o‘z navbatida tarjima jarayonida bir qancha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Buning sababi dunyo xalqlarining tili, urf-odatlar, madaniyati va dunyoqarashlari turlicha ekanligidir. Shu sababli, tillar orasida boshqa tillardagi ma’nolarni ifodalab

berolmaydigan lakunalar ham kuzatiladi.

O'zga tillar turli yoshdagi kishilar o'rtasidagi aloqa vositasiga aylanganda, dunyodagi mamlakatlarni o'rganish va o'z madaniyatini ommalashtirishga asos bo'ladi. Xorijiy tillardan aloqa maqsadlarida foydalanish ma'lum darajada til, nutq va ijtimoiy-madaniy kompetentlikni talab etadi. Shu munosabat bilan chet tillarini o'rgatish va o'rganish shu tilning davlatini, hamda uning hayotini ham o'rganish uzviy bog'liqlik zaruratini paydo qiladi. Chet tilini o'rgatish, kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish jarayonida madaniyatlardagi farqlar tufayli aloqa paytida madaniy xoslangan so'zlarga duch kelish oqibatida tilni o'rganuvchida qiyinchiliklar, tushunarsizliklarni keltirib chiqaradi. Bu holatga ijtimoiy-madaniy lakunalar sabab bo'ladi. Bugungi kunda o'zbek tili leksikasini o'rganuvchi til soxasiga oida yangi yo'nalishlar rivojlanishi o'rganilishi kerak bo'lgan ko'pgina muammolar borligini ko'rsatib bermoqda.

O'zbek tilining kompyuter uslubini yaratish, axborot matnlaridagi qoliplilik, qisqalik standartlarini ishlab chiqish, kompyuter izohli va tarjima lug'atlarini yaratish, kompyuterdagi matnlarni avtomatik tahrirlash dasturlarini yaratish kabi vazifalarni qamrab olgan kompyuter lingvistikasi bo'yicha bir nechta tadqiqodlar olib borilgan.

Tarjima nazariyasining ahamiyati shundan iboratki, u ayrim tarjimonlarning subyektiv mayliga, matn tarjimasiga «intuitsiya» yuli bilan yondashib, o'zboshimchalarcha ish ko'rishlariga to'siq qo'yadi.[1.13.]

Zamonaviy tilshunoslikning turli sohalari lakuna(lotinchada lacuna-“bo'shliq”) kabi o'ziga xos hodisani o'rganish bilan shug'ullanadi. Shunday qilib, kognitiv tilshunoslik lakunani turli xalqlarning bilish faoliyati natijasida dunyoning lingvistik tasavvurini shakllantirishda mos kelmaslik deb hisoblaydi

Lakuna (lotinchadan tarjima qilinganda “*lacuna*” – bo'shliq, chuqurlik, cho'nqir joy) – matnda bo'sh qolgan, tushib qolgan joy, “tilning semantik xaritasidagi oq dog'lar”. [2, c.120]. Muqobilsiz leksika kabi lakunalar turli madaniyat vakllari orasidagi verbal va noverbal kommunikatsiya jarayonida va tillarni o'zaro qiyoslaganimizda ko'rinadi. Ayniqsa, lakunalarni asosan turli semantik maydonlar doirasida kuzatish va o'rganish mumkin bo'lib, Sh.Usmonova ta'kidlaganidek, “muloqotning uzilishi”, “muloqotning muvaffaqiyatsizlikka uchrashi”, “noqulay aloqa”, “lisoniy to'qnashuv”, “madaniy shok” va h.k. ijtimoiy-madaniy lakunalarni keltirib chiqaradi [3.152].

Tilda shunday leksemalar borki, ular nutqiy qo'llanishda milliy-madaniy birlik darajasiga ko'tariladi. Sh.Qalandarovning fikricha, “so'zlarning barcha

hosila ma'nolari madaniy xoslangan milliy ma'nolar hisoblanadi. Lekin so'zning bosh ma'nosi ham, boshqa tildagi muqobili ham bo'lmasa, madaniy xoslangan milliy ma'no hisoblanadi"[4.55.]

O'zbek tilidagi do'ppi, atlas, yaktak, belbog', karnay-surnay, nog'ora leksemalarida madaniy sema lug'aviy ma'nosi bilan birga keladi. Bu leksemalar o'zbek xalqi, uning milliy urf-odatlariga ishora qilgani uchun ular realiya hisoblanadi.

Til komponentlari tarkibiga faqat bir tilga mansub so'zlar, boshqa tillarda uchramaydigan predmetlar mavjudki ularni muqobilsiz leksikalar orqali ifodalanadi. Madaniy leksikaga (Surxondaryo viloyati misolida); ayrim taomlar (yalama, qayirma quvurmach, to'ntarma), ichimliklar (ayron, suzma), kiyimlar (paranji, yaktak, jamalak, lechek, guppicha), yashash joylari (kapa, chayla), jihozlar (so'ri, tandir, o'choq, oftoba) va h.k. kiradi.

Tarjima jarayonida xalqning yashash tarzi, urf-odatlari, siyosiy hayotini tasvirlashda uning milliy koloritini ochib berishda ana shunday muqobilsiz leksikaga duch kelamiz. O'z navbatida bu leksika tarjimada bir qancha muammolarni keltirib chiqaradi. Tilimizdagi *oqsaqol, mahalla, bozorlik, poyandoz, bo'g'joma, guzar, kayvoni*, ... kabi madaniy xoslangan so'zlar tarjima qilinmaydi. Masalan, *Ular ishlarini yakunlamay turib bir yigit qo'lida dastalangan pul bilan paydo bo'ldi-da, yuztaliklarni ikki qator qilib xuddi poyandozday tera boshladi. ... Yuz so'mlik puldan iborat poyandoz hosil bo'lgach, bazmixonada Asadbek ko'rindi* (T. Malik "Shaytanat", I- kitob). "*Mahalla*" so'zida ham xuddi shunday xolatni ko'rshimiz mumkin. *Mahalla*- (arabcha-joy, o'rin, makon) so'zi shaharning ma'lum bir hududni o'z ichga olgan va aholisi bir jamoaga birlashgan, o'zini-o'zi boshqarishga asoslangan ijtimoiy-hududiy bo'lagi (O'TIL, 572-b.). *Ota-onasi, sevimli umrdoshi, mahallada keksalar, ishxonada zukko boshliqlar - Hamma-Hammalari nasihat qilishdi, tanbeh berishdi ("Bir qultum fojiasi", 24-b.).*

Yangi so'zlarning shakllanishi, ya'ni lakunalarini to'ldirish rus tilida keng tarqalgan hodisadir. Lakunarlik hodisasi, Быковaning ta'kidlagandek, rus tilini "jonli hayot kabi" saqlaydi [6,46]. Barcha tillarning so'z boyligi doimo neologizmlar ta'sirida boyiydi. Masalan: *bespredel, bomj, ofis, sponsor, shopping*. Bunday lug'atlar ayrim hollarda tilning leksik tizimida bo'shliqlar mavjudligini va ularni to'ldirish tezligini ko'rsatadi.

Lakunarlikda muammo shuki, lakunalar muqobili topilmaganda o'rniga har doim yangi leksemalar paydo bo'ladimi, ya'ni ularni to'ldirish masalasi muhimmi degan savol tug'iladi. G. V. Быкова bu savolga e'tiroz bildirib, ekstralingvistik

jihat uchun aniqlangan yangi leksik birliklarning bo'lishi qaysidir jihatdan muhimdir. Lekin ular intralingual lakunarlik muammosini hal qila olmaydi.

Yangi realiyalar allaqachon nomlanib, jamiyat hayotiga kirib bo'lgan deydi. Masalan, 1970-yilda sovet avtomatik apparatining oyga qo'nishidan so'ng barcha tillarda yangi lakuna yaratildi va u juda qisqa vaqt ichida to'ldirildi. Rus tilida yangi so'z *lunoxod* paydo bo'ldi [6,102].

Hayratlanarlisi shundaki, bolalar ona tilining "leksik bo'shliqlari" juda tez payqashadi. G.V.Быкова "bolalar nutqi lug'ati" ni tahlil qilib, qiziquvchan bolaning aqli bu bo'shliqlarni sezmaydigan kattalar tilining bo'shliqlarini to'ldiradigan so'zlarni yaratishga, qurishga qodir ekanligini qayd yetadi. Masalan, (asfaltlik) *asfaltchi* (*asfaltlash yo'llari bilan shug'ullanuvchi ishchi*), (*bazarnik*) *bozorchi* (*bozorchada savdo qiladiganlar*), o'zbek tilida *sutchi* (*sut sotuvchi*), *ko'katchi*, ...*kabi*.

Bola, yangi so'z yaratib, ko'pincha ongsiz ravishda eski tilida nimalarnidir takrorlaydi [6,42].

Lakunaning turli ko'rinishlarga egaligi shunday hodisaki, Yu.S.Stepanov tuzilish yeleменти har doim ham nutq me'yorida o'z ifodasini topmaydigan holatlarni nazarda tutib, "me'yorning yetishmovchiligi" deb ataydi [7, 98].

O'zbek tilidagi lakunalar haqida fikr yuritilganda tildagi dialektlarni ham inobatga olish kerak. Masalan, "bir necha soatlik notinch uyqu" ma'nosi "*mizg'imoq*" bilan ko'p shevalarda turli ko'rinishlarga ega "uyqu" so'zi hozirgi adabiy tildagi lakunadi. Bu so'zni tarjima qilishda shu so'zning ma'nosini ifodalashda yaqinroq funksiya bajaruvchi so'zni topishga to'g'ri keladi.

Nima uchun tilda so'z hosil qilish tizimi bilan oldindan belgilangan yangi so'zlarni yaratishdan ko'ra tarjimonlar shu so'zni qo'llab-quvvatlovchi, ma'nosiga yaqinroq shakllarni yaratishni afzal ko'rishadi? Sababi ma'lum, jumladagi mazmun o'zgarib ketishi mumkin.

Ko'pincha tillardan birida lakunaning mavjudligi tegishli denotatning yo'qligi bilan emas, balki bunday farq bu madaniyat uchun muhim emasligi bilan izohlanadi.

Realiza, lingvokulturemani tarjimada ifodalashdagi qiyinchilik ularni lakunalarga o'xshatib qo'yadi. Lakuna ham tarjima qilib bo'lmaydigan birlik sifatida talqin qilinadi.

Mashina tarjimasi tizimida qaysi tildan qaysi tilga tarjima qilinsa, o'sha tillarning ham grammatik, ham semantik, imloviy xususiyatlarini aks ettiradigan maxsus dastur tuzilgan. Zarur hollarda mashina tarjimasi ishiga «inson-muharrir»

ham aralashadi. Tarjima shu asosga asoslanib bajariladi.

Tarjima jarayonida lingvokulturemalar muqobil yoki ekvivalentini topish, realiyalar transkripsiya va iqtibos keltirish, lakunalar esa to'ldirish, havolalar keltirish orqali tarjima qilinadi. Mashina tarjimasida esa g'alizlik, xato va kamchiliklarga sabab bo'ladi.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Мусаев К. Таржима назарияси асослари. «Фан» нашриёти, 2005. 13-б.
2. Степанов Ю.С. Французская стилистика. – М., 1965. – С. 120.
3. Ш. Усманова “Маданиятлараро мулоқотда лакуналарнинг ўрни”. Лингвист IV. Илмий мақолалар тўплами. – Т.: “Академнашр”, 2013. 152-б.
4. Қаландаров Ш. Ўзбек лингвомаданий муҳитида халқ мақоллари эвфемизацияси: Филол. фан... фалс. Докт. дисс. автореф. – Тошкент, 2017. – Б. 55.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (572-б.)
6. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии. – Благовещенск: Изд-во БГУ, 2003. с. 46, 102, 42.
7. Степанов Ю.С. Основы языкознания. – М.: Просвещение, 1966. – 98 с.